

Kitap Tanıtımı

Martin Jay, *Diyalektik İmgelem: Frankfurt Okulu'nun Tarihi ve Çalışmaları (1923-1950)*(*The Dialectical Imagination: A History of the Frankfurt School and the Institute of Social Research*), çev. Sevgi Doğan, 2014, İstanbul Ayrıntı Yayınları, s. 480.

Tamer YILDIRIM*

Frankfurt Okulu veya Eleştirel Teori'nin tarihi hakkında en geniş ve güvenilir kitap olarak değerlendirilen Martin Jay'ın *Diyalektik İmgelem* adlı eseri büyük ölçüde ilk elden kaynaklardan faydalanarak oluşturulmuştur. Kitap, her ne kadar tarih doktora tezi olarak hazırlanmış ise de konunun içeriği, incelenen kişilerin felsefe ve sosyoloji ile ilişkili olması sebebiyle, tarihçilerden daha çok bu belirttiğimiz alanlarla ilgili okuma yapanların dikkatini çekmektedir. Kitap, sekiz bölümden oluşmaktadır. Her bölümün 30-40 sayfa arası olması istenmiş, fakat bazı bölümler gereksiz yere uzatılmıştır. İlk iki bölümde Frankfurt Okulu'nun ve Eleştirel Teori'nin genel olarak ortaya çıkışı anlatılmıştır. 3. Bölümde Erich Fromm ve psikoloji düşüncesinin temelleri anlatılmış, 4. bölümde otorite ve onunla ilişkili konular işlenmiş, 5. Bölümde Franz Neumann ve Friedrich Pollock üzerinden Frankfurt Okulu'nun hukuk ve ekonomi görüşü açıklanırken, hukuk eğitimi almış olan Otto Kirchheimer düşünce tarzındaki eğilimleriyle eleştirel teoriye yakın olduğu için daha genişçe ele alınmıştır. Kitabın 6. bölümünde Frankfurt Okulu'nun estetik eleştirisini hem geleneksel burjuvadan hem de Ortodoks Marksist rakiplerinden ayıran öğeler sunulmuş bölüm sonunda da Okulun sanat eleştirisini, daha genel modern toplum analiziyle bütünleştirme biçiminin bir değerlendirmesi verilmiştir. 7. bölümde *otoriteryan kişilik* konusu işlenirken 8. bölüm *Aydınlanmanın Diyalektiği*'nden bahsetmektedir.

Kitabın yazıldığı zaman dilimi genel olarak postmodernizm olarak adlandırılan döneme denk gelmektedir. Postmodernizm olarak bilinen şey de 1973 yılı civarında tarihlendirilen ekonomik değişiklikleri anlatan ve yansıtan kültürel bir durumdur. Eleştirel Teori, Batı Marksizm'inin diğer birçok çeşidinden farklı olarak, bu yeni ortamı nispeten daha uygun bulmuştur. Politik ekonomiye ve pratiğe ilişkin sorunlar dışlandığı, kültür ve estetik sorunlar ilgi odağına alındığı için, Okulun bu alanlara ilişkin çeşitli ve geniş kapsamlı incelemeleri, ilgiyi ve tartışmayı hareketlendirmiştir. Eleştirel Teori'nin mirasını, basitçe postmodernizme ilişkin bir önsöze indirgemek yanlış olacaktır, en azından Okulun tamamını postmodernizmin içine katamayız. Fakat T. W. Adorno'yu *Minima Moralia, Negative Dialectic, Aesthetic Theory*'den okuduğumuzda düşüncemizde postmodern bir beklenti ister istemez oluşacaktır (s.18-22). Bu durum bugün için neden Adorno'nun daha çok okunduğu ve incelendiği sorularının cevabını da içermektedir.

Okulun en bilinen iki ismi; Adorno ve Max Horkheimer idi. Adorno, Horkheimer gibi kesin felsefi aklı, bilimsellikten çok estetik duygusallıkla birleştiriyordu. Horkheimer'in sanatsal eğilimleri onu edebiyata ve bir dizi basılmamış romana yöneltirken, Adorno, içinde doğduğu müzikle ilgili çevrenin bir yansıması olarak daha çok müziğe yönelmiş ve hayatı boyunca asla kültürel elitizmini terk etmemiştir (s. 65, 67). Zaten Okul üyeleri, kapitalist sisteme karşı düşmanlıkları konusunda acımasızdılar fakat asla yüksek düzey burjuva sınıfının yaşam tarzını da terk etmediler. Marksist teorinin canlandırılmasında çok büyük katkıda bulunmalarına rağmen Adorno, 1969 Mart'ında Frankfurt'ta Marx'ın bütün dünyayı kocaman bir yoksullar evine dönüştürmek istediğini söylemiştir (s. 115). Burada şunu da unutmamak gerekir ki, Adorno ve Horkheimer güvensizliklerine karşı tepkiyi

* Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, tameryildir@hotmail.com.

inde doğdukları burjuva yaşam tarzına daha sıkı sarılarak göstermişlerdir. Okul üyeleri, bu yaşam tarzını sürdürmekle kalmamış aynı zamanda bir dereceye kadar bunlara paralel kültürel değerlere sadık kalmıştır. Zaten Okul, mandarin kurumları diye adlandırdığı şeyin etkilerine karşı savaşmak için kurulmuştu (s. 446). Ekonomik açıdan sahip oldukları imkânların hayatları boyunca kesintiye uğramaması bunda etkili olmuştur diyebiliriz.

Kapitalizmin krizini, geleneksel liberalizmin çöküşünü, yükselen otoriter tehlikeyi ve konuyla ilişkili diğer hususları yoğun olarak incelemeleri, Okulun Nazizm'in yenilgisine yapabildikleri en iyi katkı gibi görünüyordu. 1930'lar boyunca Horkheimer, Herbert Marcuse ve o kadar olmasa da Adorno'nun birincil uğraşı sosyal felsefe olmuştur ve bu noktada, geleneksel Marksizm'i yeniden incelemişlerdir (s. 91). Çünkü Eleştirel Teori'nin kökenlerinin kaynağının izi 1840'lara kadar gider. Georg W. F. Hegel, modernleşmeyi bir rotaya sokmuş ve selefleri onun görüşlerini ele almış fakat en yeteneklileri Karl Marx olarak ortaya çıkmıştı. Devamında ise genel olarak sosyal teori, eleştirel ve negatif olma durumu büyük ölçüde devam ettirilmemiştir (s. 93). Fakat tarihsel süreçte Adorno'nun 1969'da, Horkheimer'in 1973'teki ölümüyle Okul hükmen ortadan kalkmış gibidir. Çünkü Okul, kendisini etkileyen Marksizm'den kopmuştur. Jay'in deyişiyle "Marksizm'in dalları arasında sayılma hakkına ihanet etmiş"tir. Buna rağmen Okulun bazı merkezi kavramları Marksist olan veya olmayan sosyal bilimcilerin yapıtlarına girmiş, özellikle Adorno'nun öğrencisi olan J. Habermas tarafından da geliştirilmiştir.

Okulun önem verdiği bir diğer kişi ve kavram da Sigmund Freud ve psikanalizdir. Fakat Adorno'ya göre psikanalizde abartılar dışında hiçbir şey doğru değildir (s. 154). Horkheimer'a göre Okulun temsilcileri olarak Freud ve onunla birlikte çalışan kişilere çok şey borçluydular ve onun düşüncesi, temel taşlardan biriydi ve o olmasaydı felsefeleri şu anda olduğu şey olamayacaktı (s. 179). Horkheimer ve meslektaşlarının bu noktadaki amacı psikanalizi Eleştirel Teoriyle bütünleştirmektir (s. 448). Konuyla ilgili olarak Adorno, anlamlı toplumsal bir değişim yolunda, psikolojik engelleri incelemeye başladı. Fakat Adorno durumunda, psikolojiye yönelmek kötümser bir derinleşmeyi güçlendirmiş ve politik eylemcilikten geri çekilmeye neden olmuştu. Adorno, özellikle Freud'un modern insanın derin çelişkileri üzerine yaklaşımlarını, özdeş olmama durumu hakkındaki tartışmalarını desteklemek için kullandı (s. 186). Hatta Okul, psikanaliz ve Marksizm gibi görünüşte birbirlerine uzak şeyler gibi duran sistemlerin verimli bir yorumunu mümkün kıldı. Son olarak, Marx'taki örtük tartışmaları yaratıcı bir şekilde kültür fenomenlerine ustaca uygulayan Okul, materyalist kültür eleştirisini sosyalist gerçekçiliğin kısır aslına uygunluk anlayışından kurtulmasına yardımcı oldu (s. 449-50). Yani Frankfurt Okulu, tarihsel materyalizm ile psikanalizin görünüşte çok farklı kavramsal yapılarını sistematik olarak birbirine bağlayan ilk girişim oldu.

Adorno'nun estetik teorileri nevi şahsına münhasır teorilerdi. 1920'lerde Viyana'da Adorno, müziğin bütün yönlerini keşfetmeye başladı: Klasik kompozisyonun tarihi, avangard müziğin o zamanki üretimi, müzikal formların yeniden üretimi, popüler müziğin kompozisyonu ve psikolojik işlevi gibi. 1932'de *Zeitschrift* dergisinin ilk iki sayısında Adorno, müziğe yaklaşımının altında yatan ilkeleri ana hatlarıyla çizmişti. Adorno, sıradan bir müzikolog olmadığını gösterdi ve toplumsal gerçeklikle ilişkisi sorunlu olsa da, müziğin kendi yapısı içerisinde, toplumsal çelişkileri barındırdığını ileri sürdü. Bütün kültür fenomenlerinde olduğu gibi müzik, ne tam olarak yansıtıcı ne de tam olarak özerkti. Yine de müziğin, mevcut dönemdeki özerkliği ciddi olarak tehdit altındaydı. Müzik, kullanım değerinden daha çok değişim değerinin egemen olduğu bir meta karakteri taşıyordu. Adorno, gerçek ikili karşıtlığın piyasa odaklı olan müzik ile olmayan müzik arasında olduğunu iddia ediyordu. Günümüzde piyasa odaklı olmayan müzik çoğu dinleyici için anlaşılabilir olma eğilimindeyse bu, nesnel olarak onun gerici olduğu anlamına gelmiyordu. Müzik de teori gibi, kitlelerin hâkim bilincinin ötesine geçmelidir (s. 291-2). Çünkü Adorno, bugünün sanatının görevinin kaosu düzene sokması olduğunu belirtir (s. 425). Adorno, sanatın bu görevi yerine getirebilmesi için kendisinde bulunması gereken özelliklerini farklı eserlerinde ayrıntılarıyla ortaya koymuştur.

Aydınlanmanın Diyalektiği, Frankfurt Okulu'nun ürettiği en önemli çalışma olarak değerlendirilir. Bu eserin farklı alanlarda başlattığı eleştiri ve oluşturduğu kavramlar vardır. Bu kavramlardan biri "kültür endüstrisi" ifadesidir. "Kültür endüstrisi", anti-popülist çağrışımlarından dolayı seçilmiş bir kavramdır. Okulun kitle kültürü karşısındaki hoşnutsuzluğun sebebi demokratik olması değil, tam demokratik olmamasıydı. Popüler kültür kavramının ideolojik olduğunu ileri sürüyorlardı. Kültür endüstrisi, gerçek şeyden ziyade kendiliğinden olmayan, şeyleştirilmiş, sahte bir kültürü yönetiyordu. Yüksek ve düşük kültür arasındaki fark, kitle kültürünün karşısında yok olup gitmişti (s. 341-2). *Aydınlanmanın Diyalektiği*'nde, kültür endüstrisiyle ilgili bölümde Adorno ve

Horkheimer, kitle kültürünün ürettiği ideolojik, araçsal dili betimlemek için görünürdeki zıt kutupların benzer birleşimini kullanmıştı. Aslında Aydınlanma zihniyetinin en büyük başarısızlığı, Aydınlanmanın bir şeyin adı ile o şeyin meşru bir şekilde birleştirildiği toplumsal koşulları yaratma acizliği değildi, bundan ziyade dilden olumsuzlamanın sistematik bir şekilde çıkarılmasıydı. Bu nedenle Aydınlanmanın kavramlarının yerine formülleri koyması bu kadar yıkıcı olmuştu (s. 404-5). Aydınlanma eleştirisinin ayrıca dilsel bir boyutu da vardır. Dil boyutu daha sonraki dönemde Adorno'nun Martin Heidegger eleştirisinin temellerinden biri olmuştur.

Aydınlanmanın Diyalektiği'nde yer alan önemli kısımlarından biri olan anti-semitizm bölümü bir bakıma Marx'ın reddedeceği tarzda, anti-semitizmin kapitalizm öncesi eski kökenleri tartışıyor. Aydınlanma düşüncesi temel bir değişime uğradı. Yükselen burjuvazinin kültürel bağlantısı olmak yerine Aydınlanma, Batı düşüncesinin bütün yanlarını kapsayacak şekilde genişletildi (s. 398). Aydınlanma, rasyonel analizin uygulanmasıyla mit yaratıcılığı karmaşasını aşmış olduğuna yönelik bütün iddialarına rağmen, yeni bir mite kurban gitmesi *Aydınlanmanın Diyalektiği*'nin asıl temalarından biridir. Horkheimer ve Adorno'ya göre, Aydınlanmanın egemenliğine yönelik programının kökeninde, Tanrı'nın dünyayı kontrol altında tuttuğu yönündeki dini inancın laikleştirilmiş bir versiyonu yatmaktadır. Sonuç olarak, insan öznesi aşağı ve dışsal bir diğeri olarak gördüğü doğal nesneye karşı koyuyordu. Özbilincinden mahrum olmasına karşın en azından ilkel animizm iki alanın bütünleştiğine dair bir farkındalığı ifade ediyordu. Bu; dünyayı cansız, değiştirilebilir atomlardan oluşmuş bir yer olarak gören Aydınlanma düşüncesinde tamamıyla kaybolmuştu (s. 401). *Aydınlanmanın Diyalektiği* boyunca kötümser bir üslup kol geziyordu ve teşhisleri kasvetliydi. Batı uygarlığının mevcut krizine son derece merkezi olan insanın doğadan yabancılaşması, neredeyse geri döndürülemez bir gidişat içindeymiş gibi görünüyordu. Tarih felsefesine ayrılmış olan bir aforizmada Horkheimer ve Adorno; Hıristiyanlığın, Hegelci idealizmin ve tarihsel materyalizmin iyimser öncüllerini açıkça reddediyordu. Daha iyi koşulları umut etme, eğer tümüyle yanılısana değilse bu koşullara erişme garantisinden ziyade var olanın kararlı bir biçimde olumsuzlanmasına dayanıyordu (s. 409). *Aydınlanmanın Diyalektiği* adlı eserde Horkheimer ve Adorno'nun isimleri birlikte anılsa da her birinin ayrı çalışmaları olan *Akıl Tutulması* ve *Minima Moralia* da fazlasıyla işbirliklerinin izlerini taşıyordu (s. 392). Bu konuda ikilinin arasında da bir problem yoktu.

Adorno'nun 1969'daki ölümünden kısa bir süre önce çok fazla alıntılanan tartışmalı konulardan bir tanesi şöyleydi: "Kendi teorik modelimi yarattığımda, insanların onu molotof kokteyliyle gerçekleştirmeye çalışacaklarını tahmin edememiştim". Onun bu görüşü, düşüncesinin pratik etkilerine yanlış değer biçilmiş bir insanın şikâyeti değildi. Adorno'nun bu sözü daha çok teorinin kendisinin temel sonucunu yansıtıyordu: Olumsuzlama, asla gerçek anlamıyla olumsuzlanmaz. *Minima Moralia*'da ve belki de daha önce Adorno, "bir zamanlar modası geçmiş olarak görülen felsefe şimdilerde, gerçekleşme anı kaçırıldığı için hayattadır" şeklindeki melankolik gerçekliği kabul ediyordu. Gene de hala ne tarz bir praksisin peşinden gidildiği hiçbir şekilde açık değildi (s. 427-8). Yani ne denilmek istendiği bazı alanlarda tam bir açıklığa kavuşmuş değil.

Sonuç olarak eser, çağdaş felsefe veya sosyoloji ve özellikle Frankfurt Okulu/Eleştirel Teori ile ilgili temel bilgilerin edinilmesi konusunda bir başvuru kitabı olma özelliğini taşımaktadır. Yazarın, ilk elden eserlere başvurmasının yanında Okulun temsilcilerinden yaşayanlarla görüşerek bilgileri derlemesi kitabın değerini daha da arttırmaktadır. Güzel ve akıcı bir Türkçe ile dilimize aktarıldığı için çevirmeni ayrıca kutlamak gerekir.